

1. Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

2. ΑΣΥΜΜΕΤΡΙΕΣ ΣΤΙΣ ΓΛΥΠΤΕΣ ΚΕΦΑΛΕΣ ΔΙΑΝΟΗΤΩΝ

Εύη Σαραντέα

Ζωγράφος, Φαρμακοποιός

evi.sarantea@hotmail.com

Περίληψη:

1. Η γλυπτή εικόνα του μεγάλου φιλόσοφου Αριστοτέλη, πιθανώς έργο του Λύσιππου - από την οποία προέκυψε το ζωγραφικό πορτρέτο που εκπόνησα - εκφράζει ήθος, στοχαστική συγκέντρωση, εσωτερική ένταση, σεμνότητα και εννοιολογική εξύψωση της ηλικίας. Θεωρείται η πρώτη εικόνιση σκεπτόμενου ανθρώπου.

2. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες γλυπτές κεφαλές αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και άλλων διανοητών, οι οποίες εικονίζονται με ασυμμετρίες, όπως η κεφαλή του Αριστοτέλη, που εκτίθεται στη Βιέννη. Παρόμοιες ασυμμετρίες παρατηρούνται από τον 7^ο αι. π. Χ. σε Κούρους και Κόρες, έως και σε βυζαντινές εικόνες, και συνδέονται στις περισσότερες περιπτώσεις με τον Δυϊσμό. Οι ηθελημένες αυτές ανομοιότητες αφορούν συνήθως στο μέγεθος, το σχήμα ή τη θέση των οφθαλμών. Ενίοτε παρουσιάζεται μία ελαφρά παραμόρφωση της μιας πλευράς του προσώπου των εικονιζόμενων, συνήθως της αριστερής.

Λέξεις κλειδιά: Αναπαραστάσεις, Αριστοτέλης, Ασυμμετρίες, Δυϊσμός, Ελληνική τέχνη.

1. ARISTOTLE'S PHYSIOGNOMY IN ANCIENT GREEK SCULPTURE.

2. ASYMMETRIES IN SCULPTURED HEADS OF ANCIENT GREEK INTELLECTUALS

Abstract:

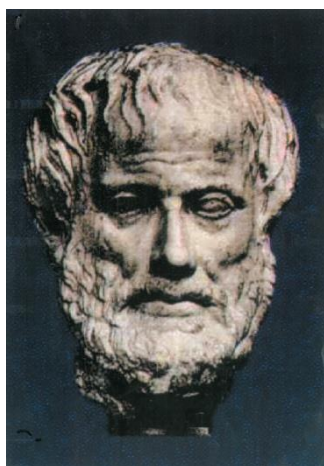
1. The sculptured image of the great philosopher, possibly work of Lysippos – from which resulted the portrait I have painted- expresses ethos, contemplative concentration, inner strength, modesty and conceptual enhancement of age. Considered as the first imaging of thinking human.

2. Of particular interest are some sculptured heads of ancient Greek philosophers and other intellectuals, which are portrayed with asymmetries, such as Aristotle's head, exhibited in Vienna. Similar asymmetries are observed at Kouroi and Korai from the 7th century B.C., up to Byzantine icons. In most cases are associated with dualism. These intentional dissimilarities usually refer to the size, the shape or the positioning of the

eyes. Occasionally, some slight deformation of the one side of the face is observed, usually of the left.

Keywords: Representations, Aristotle, Asymmetry, Dualism, Greek art.

Εικ. 1Μαρμάρινο αντίγραφο της κεφαλής ανδριάντα του Αριστοτέλη. KunsthistorischesMuseum, Βιέννη

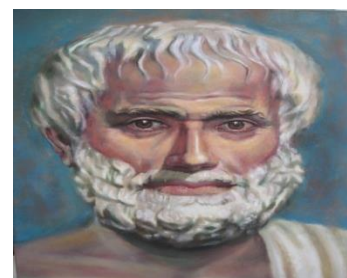
Μέσω των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διεργασιών που συντελέστηκαν στην Ελλάδα από τον 5ο έως τον 2ο αι. π. Χ., μεταξύ των άλλων υψηλών επιτευγμάτων της Τέχνης, η γλυπτική μεγαλουργεί. Διευρύνει σταδιακά τους ορίζοντες της έκφρασης της ανθρώπινης προσωπικότητας και τηςπροεκβολής ποικίλων εκφάνσεων της σκέψης και της ιδιοσυγκρασίας. Ιδιαίτερα στις φυσιογνωμίες των αγαλμάτων φιλοσόφων, ουδέποτε ξεπεράστηκαν από την μετέπειτα γλυπτική η ποιότητα, η ευαισθησία, η ποικιλία και η εκφραστική δύναμη της απόδοσης του πνευματικού, του ηθικού ή του ψυχικού τους κόσμου.

Ο χάλκινος ανδριάντας του Αριστοτέλη είχε στηθεί στη Σχολή του, την Περιπατητική Σχολή. Δεν γνωρίζουμε την όψη του αγάλματος. Ο ανδριάντας χάθηκε, εξ αιτίας της επαναχύτευσης του χαλκού - όπως και η συντριπτική

πλειοψηφία των χιλιάδων αρχαιοελληνικών χάλκινων έργων. Από το άγαλμα εκείνο όμως έχει διασωθεί η φυσιογνωμία του Αριστοτέλη, σε περίπου 20 μαρμάρινα αντίγραφα της κεφαλής, τα οποία εκτίθενται σε διάφορα Μουσεία ανά τον κόσμο. Η γλυπτή κεφαλή του Αριστοτέλη, σύμφωνα με τον καθηγητή Ε. Βουτυρά, «κατέχει μία ιδιαίτερη θέση στην ιστορία του αρχαίου ελληνικού πορτραίτου, εξ αιτίας της έντονα “ρεαλιστικής” τεχνοτροπίας, με την οποία αποδίδονται τα ατομικά του χαρακτηριστικά». Η ταύτισή του «δεν αμφισβητείται σήμερα πλέον από κανέναν» (Βουτυράς, 1987, σ. 179-185) .

Από Έλληνες γλύπτες, επί ρωμαϊκής κατοχής και κατόπιν παραγγελίας πλούσιων Ρωμαίων είχαν κατασκευασθεί τα ευαίσθητα αντίγραφα κεφαλών αρχαίων ανδριάντων. Αν και οι αρχαίοι Έλληνες δεν έστηναν προτομές, αλλά αγάλματα, εν τούτοις και μόνον τα αντίγραφα των κεφαλών τους καταδεικνύουν μια θεσπέσια Τέχνη. Από άριστους γλύπτες των αθηναϊκών εργαστηρίων είχαν δημιουργηθεί κατά το πλείστον τα καλύτερα αντίγραφα γλυπτών των φιλοσόφων – από τα οποία προέκυψαν οι ζωγραφικές αναπαραστάσεις των πορτρέτων τους (Smith, 2009, σ. 24).

Η ζωγραφική αναπαράσταση (εικ. 2) του Αριστοτέλη πραγματοποιήθηκε, μετά από μελέτη της μαρμάρινης

Εικ. 2. Αριστοτέλης. Αναπαράσταση. Λάδι σε μουσαμά, 38X26 εκ., 2011. (Ε. Σαραντέα).

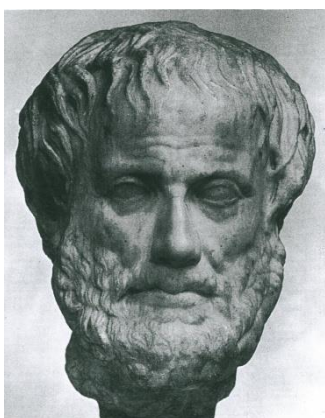
κεφαλής που εκτίθεται στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης (Smith, 2009, σ. 59, εικ. 27). Έλαβα υπόψη τα πρόσωπα και άλλων αντιγράφων της κεφαλής, καθώς και ανθρωπολογικά και λοιπά στοιχεία. Σύμφωνα με τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στην Οξφόρδη R. R. R. Smith, το αντίγραφο της Βιέννης διακρίνεται μεταξύ των άλλων αντιγράφων, ως προς την πιστότητα, την ποιότητα της έκφρασης και την απόδοση των λεπτομερειών. Η γλυπτή κεφαλή του Αριστοτέλη, κατά τον ίδιο, αποπνέει μια συγκρατημένη στοχαστική έκφραση και μια αξιοσημείωτη ατομικότητα, με το τετράγωνο φαλακρό μέτωπό του να κοσμείται αραιά με λίγες «αφέλειες» (Smith, 2009, σ. 48). Πιθανώς ο ανδριάντας του ήταν έργο του Λύσιππου (περ. 370-305 π.Χ.), ο οποίος συνήθιζε να λαμβάνει τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των εικονιζόμενων μέσω εκμαγείου (καλουπιού) (Pollitt, 2006, σ. 78-92).

Κατά τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης στο Γέιλ J. Pollitt, εάν το «δυνατό» πορτρέτο, το ταυτιζόμενο με τον Αριστοτέλη, είναι έργο του Λύσιππου, τότε ο μεγάλος γλύπτης «είχε την ικανότητα να συλλαμβάνει ένα ήθος, που χαρακτηριζόταν κυρίως από στοχαστική συγκέντρωση και εσωτερική ένταση». Εκτιμά πως είναι «... το πρώτο πορτρέτο σκεπτόμενου ανθρώπου...» (Pollitt, 2006, σ. 101, 384). Η εικόνα του μεγάλου φιλόσοφου εκφράζει, επί πλέον, μια εννοιολογική εξύψωση της ηλικίας - οι φιλόσοφοι δεν παριστάνονταν ποτέ νέοι - αλλά και της θνητής φύσης. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι η σεμνότητα, που αποτελεί χαρακτηριστικό της εικόνας όλων των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Στην αρχαία ελληνική γλυπτική γνωρίζουμε πως ουδέποτε φιλόσοφος παρουσιάστηκε καθισμένος σε θρόνο (Zanker, 1995, σ. 75).

Η γλυπτή απεικόνιση του Αριστοτέλη πρέπει να ήταν παρόμοια με την πραγματική όψη του, δηλαδή το άγαλμά του πρέπει να ήταν αναγνωρίσιμο. Οι καλλιτέχνες της εποχής, ελάμβαναν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της πραγματικής όψης των τιμώμενων και παράλληλα, όριζαν τις λεπτομέρειες έτσι, ώστε να προσδιορίζουν, να εκφράζουν, να αγαματοποιούν τον εσώτερο κόσμο της προσωπικότητάς τους (Pollitt, 2006, 101).

Τα αγάλματα των επιφανών ήταν στημένα μέσα στην πόλη. Λειτουργούσαν επομένως σαν πολίτες προς μίμηση, μεταδίδοντας νοήματα και μηνύματα στον θεατή.

ΑΣΥΜΜΕΤΡΙΕΣ ΣΤΙΣ ΓΛΥΠΤΕΣ ΚΕΦΑΛΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

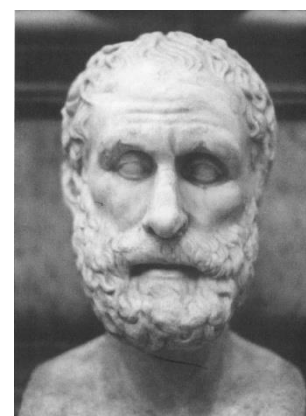
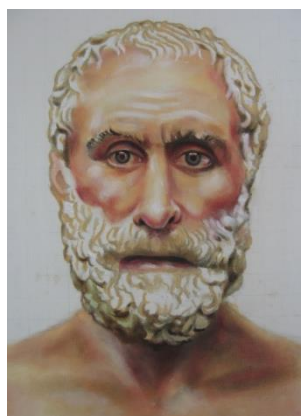

φιλοσοφικών ποιητών.

Στο καλύτερο αντίγραφο που εκτίθεται στη Βιέννη- από τα 20 συνολικά - ο αριστερός οφθαλμός του Αριστοτέλη εικονίζεται μεγαλύτερος (εικ 3). Σε άλλη μαρμάρινη κεφαλή, που βρέθηκε στην περιοχή Μακρυγιάννη της Αθήνας και παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αντίγραφο της Βιέννης, οι οφθαλμοί είναι ισομεγέθεις (Χωρέμη-Σπετσιέρη, 2008, εικ. 2). Στην πραγματικότητα, τα μάτια του φιλόσοφου πιθανώς ήταν μικρά (Zanker, 1995, σ. 75). Ασυμμετρίες έχουν παρατηρηθεί σε φυσιογνωμίες (ρωμαϊκών αντιγράφων) φιλοσόφων (Dillon, 2006, σ. 118), ιατροφιλοσόφων και

Εικ. 3

Εικ. 4 . Ζωγραφική αναπαράσταση της προτομής (δεξιά) άγνωστου αρχαίου Έλληνα φιλόσοφου, ο οποίος αποδίδεται με ασυμμετρίες. Βατικανό. (Ζωγραφική: Ε. Σαραντέα)

Οι ασυμμετρίες αυτές, αφορούν στις απεικονίσεις οφθαλμών κυρίως ή ακόμη και σε μια ελαφρά παραμόρφωση της μιας πλευράς του προσώπου. Σε μεγαλύτερο ποσοστό, οι παραμορφώσεις παρατηρούνται στην αριστερή πλευρά του εικονιζόμενου διανοητή (Σαραντέα, 2015, σ. 229), όπως παρατηρείται σε ένα από τα μαρμάρινα αντίγραφα της κεφαλής ενός άγνωστου φιλόσοφου (εικ. 5), που εκτίθεται στα Μουσεία του Καπιτωλίου (Βατικανό) (Dillon, 2007, σ.118). Το αριστερό ρουθούνι βρίσκεται ψηλότερα από το δεξί. Άλλες μαρμάρινες κεφαλές του ίδιου δεν παρουσιάζουν ασυμμετρίες.

Ποιες οι ενδεχόμενες ερμηνείες των ασυμμετριών αυτών;

Ως προς την διαφορά μεγέθους οφθαλμών, μία από τις πιθανές κατευθύνσεις ερμηνείας στις οποίες θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε είναι των συλλογισμών «μέρος»-«όλον», «ειδικό»-«γενικό», ή ενδεχομένως, «σμικρόν και μέγα» [«το κάθε τι είναι σμικρόν και μέγα, ως προς τον εαυτόν του»... *προς εαυτό δε έκαστόν εστι και μέγα και σμικρόν* (Αναξαγόρας, VS 59 B3)] (Bogomołon, 1995, σ. 169). Το εν δυνάμει και το εν

ενεργεία. Εξ άλλου μία φράση του κωμωδιογράφου ποιητή Μενάνδρου: «Πώς μπορεί το μικρό μάτι να βλέπει τόσα πολλά;» Βαβαί, το μικρόν όμμα πώς πολλά βλέπει; (Αβτζής, 1970) οδηγεί σε μια πιθανή ερμηνεία: Ο έχων μεγάλο τον οφθαλμόν—τον «εσωτερικό»—επομένως, «πολλά βλέπει»; Ο Αριστοτέλης είχε πει πως σκοπός της Τέχνης δεν είναι να αναπαριστά την εξωτερική εμφάνιση των πραγμάτων, αλλά την εσωτερική σημασία τους.

Η παραμόρφωση της αριστερής εκ των δύο πλευρών του προσώπου, πιθανώς δηλώνει επιφανή φιλόσοφο, ο οποίος εξετάζει και το πέραν του συνήθως αποδεκτού, το «έτερον», το «αντίθετον» (θέση-αντίθεση, ως κίνηση). Εξετάζει το όλον. Ίσως επίσης δηλώνεται η αυστηρότητα του εικονιζόμενου, ένα δέος προς αυτόν, ενώ σε κάποιες σημαίνεται ακόμη και η θνητότητα. Δεν πρέπει να αποκλείεται μία σύνθεση σημασιών ή συγκερασμός τους, κατά περίπτωση. Γενικά στη δεξιά πλευρά εμφανίζεται το «καλό». Διαφοροποιήσεις αυτού του είδους συνδέονται περισσότερο με τον Δυϊσμό.

Απεικονίζονται με ασυμμετρίες αρχαίοι φιλόσοφοι, δηλώνοντας υψηλές πνευματικές ικανότητες.

Ασυμμετρίες προσώπων παρατηρούνται ήδη από τον 7^ο αι. π. Χ. στη γλυπτική σε Κούρους και Κόρες. Η Κόρη αρ. 674 (περί τα 500 π. Χ.) παρουσιάζει διαφορές στα μάτια: Το δεξί της είναι σε υψηλότερη θέση, έχει μεγαλύτερη την ίριδα και κοιτά προς τα κάτω, ενώ το αριστερό κοιτά εμπρός. Εν τούτοις, είναι άψογη η γεωμετρική σμίλευση της περίτεχνης κόμμωσης και συμμετρικό το υπόλοιπο πρόσωπο. Η ασυμμετρία επομένως των ματιών της επιδιώχθηκε σαν διακριτικό ιδιαίτερης σημασίας, δηλώνοντας υψηλή υπόσταση, χαρίσματα ή ιδιότητα.

Εικ. 6. «Κόρη» από την Ακρόπολη Αθηνών, 500 π.Χ. περίπου.

Στη βυζαντινή αγιογραφία εξακολουθεί η παράδοση των ασυμμετριών στα πρόσωπα, συνήθως με

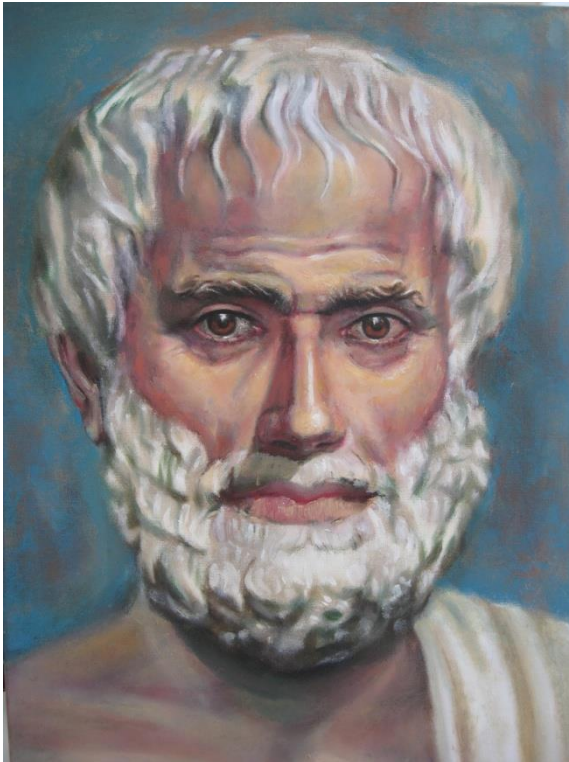
Εικ. 7. Χριστός Παντοκράτορας. Φορητή εικόνα, 6^{ος} αι. Μονή Σινά.

μεγαλύτερο τον αριστερό οφθαλμό και ιδιαίτερα στις εικονίσεις του Χριστού, όπως στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα (πρώτο μισό βου αι.) της Μονής Σινά. (Μανάφης, 1990, σ.136). Πιστεύεται πως οι διαφορές αυτές πλέον εκφράζουν την ανθρώπινη, αλλά και την θεϊκή φύση του Χριστού, την αγαθότητα, αλλά και την αυστηρότητά του κ.λπ. – οι δύο πλευρές διαφέρουν σαφώς στην έκφραση. Αριστερό αυτί και ρουθούνι βρίσκονται ψηλότερα από τα άλλα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι φανερό πως έχουν καταβολές στην αρχαία ελληνική Τέχνη και την Φιλοσοφία.

*

Τελειώνοντας, θα αναφερθώ στην ιδέα της αναπαράστασης γλυπτών των Ελλήνων επιφανών. Το ερέθισμα ήταν η προτομή του Αριστοτέλη, που είναι στημένη στην παραλία της Χαλκίδας όπου διαμένω, και όπου εκείνος είχε καταγωγή από μητέρα και εκεί πέθανε. Είχα ασχοληθεί στο παρελθόν με αναπαραστάσεις (αρχανθρώπων). Στο γλυπτό του Αριστοτέλη μπορούσα να παρατηρήσω λεπτομερή ατομικά, φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά: μάτια, χείλη, μύτη, αυτιά, μαλλιά, ακόμη και ρυτίδες, ενός σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν ο υ ατόμου (Σαραντέα, 2015, σ. 9). Φαινόταν πως υπήρχαν αρκετά στοιχεία για μια αναπαράσταση της κεφαλής του και το συζήτησα με τον φίλο καθηγητή κ. Ξενοφώντα Μουσαά. Μετά από προτροπές του, παραμερίζοντας το δέος και την ανασφάλειά μου, και αφού είχα μελετήσει σχετικά συγγράμματα, αναπαρέστησα τη φυσιογνωμία του φιλόσοφου σε μουσαμά. Ζωντάνεψε αργά μπρος στα μάτια μου ένα στοχαστικό, αλλά σχεδόν οικείο πρόσωπο... Έχοντας κατά νου αυτήν την μορφή, την συνέκρινα διαρκώς με πρόσωπα γνωστών μου και αγνώστων που συναντούσα στους δρόμους και εντόπισα άτομα με παρόμοιες αναλογίες κεφαλής, στόμα, αυτιά, μαλλιά, μήκος μύτης. Ζωγράφισα στο πορτρέτο του Αριστοτέλη τα ίδια χρώματα - κατά προσέγγιση - που είχαν εκείνοι στην επιδερμίδα, τα χείλη ή τα μάτια. Διασταύρωνα τη θέση των ρυτίδων που υπήρχαν στο μαρμάρινο πρόσωπο του φιλόσοφου, με τις ρυτίδες που είχαν στα ίδια σημεία του προσώπου τους άτομα που του έμοιαζαν. Ορισμένες γνώσεις που είχα σχετικά με ανθρωπολογικούς τύπους της Ελλάδας, οριστικοποίησαν την πεποίθησή μου πως επρόκειτο για πραγματικό και όχι για φανταστικό άτομο(Σαραντέα, 2015, σ. 15). Βεβαιώθηκα ότι επρόκειτο για μια λεπταίσθητη μεταφορά μιας πραγματικής φυσιογνωμίας του αρχαίου κόσμου, σε ένα γλυπτό. Μιας ελληνικής προγονικής μορφής.

Εικ. 8. Αριστοτέλης.
Ζωγραφική προσέγγιση της μορφής.
Λάδι σε μουσαμά, 2011 (Ε. Σαραντέα)

Με ενδιέφερε πάντα η καταγωγή των ατόμων που του έμοιαζαν. Από την βόρεια Ελλάδα ήταν η προέλευση των περισσότερων, όπως και του πατέρα του Αριστοτέλη. Έτσι, αποφάσισα να αναπαραστήσω και άλλους ποιητές, φιλοσόφους, ρήτορες, στρατηγούς. Ελάμβανα υπόψη τα χρώματα κόμης, οφθαλμών, δέρματος με τα οποία οι αρχαίοι Έλληνες καλλιτέχνες παρουσίαζαν τις ανθρώπινες μορφές σε αγάλματα, αγγεία, ληκύθους, ψηφιδωτά κ.ά.. Τόνοι και χροιές του καστανού χρώματος στα μαλλιά και στα μάτια επικρατούν στη συντριπτική πλειοψηφία των καλλιτεχνημάτων. Τούτο άλλωστε - σαν φυσικό επακόλουθο - απαιτούν ο μεσογειακός ήλιος και οι κλιματολογικές συνθήκες. Πολλές μελέτες κλασικής ανθρωπολογίας αλλά και σύγχρονες μελέτες Γενετικής έχουν αποδείξει τη γενετική συνέχεια παλαιολιθικών και νεολιθικών πληθυσμών της Νότιας Βαλκανικής, σε μεγάλο βαθμό, με τους αρχαίους και τους σύγχρονους Έλληνες(Τριανταφυλλίδης, 2013, σ.270, 319, 342).

Βιβλία

1. Αβτζής Γ. (1970). *Μένανδρος*. Αθήνα: Γ. Αβτζής.
2. Bogomolon, A. S. (1995). *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας. Ελλάδα και Ρώμη*, (μτφρ. στα ελληνικά Φ. Βώρος). Αθήνα: Ειρμός.
3. Βουτυράς, Ε. (1987). «Αριστοτέλης και Αλέξανδρος» στο *Αμητός, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*. Θεσσαλονίκη : ΑΠΘ.
4. Dillon, S. (2006). *Ancient Greek Portrait Sculpture: Contexts, Subjects, and Styles*. New York: Cambridge University Press.
5. Μανάφης, Κ. (1990). *Σινά. Οι Θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
6. Pollitt, J.J. (2006). *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή* (μτφρ. στα ελληνικά Α. Γκαζή) Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας .
7. Σαραντέα, Ε. (2015). *Το εντός άγαλμα*. Αθήνα: Περίπλους (Δ. Βίτσος).
8. Smith, R.R.R. (2009) *Ελληνιστική Πλαστική* (μτφρ. στα ελληνικά Δ. Κουτσούμπα / Αικ. Χαμηλάκη). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
9. Χωρέμη-Σπετσιέρη, Α. (2008). «Πορτρέτα από πρόσφατες ανασκαφές γύρω από την Ακρόπολη» στο Βλίζος Σ. (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή: Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, 4ο Παράρτημα. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
10. Τριανταφυλλίδης Κ. (2013). *Η Γενετική Ιστορία της Ελλάδας. Το DNA των Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
11. Zanker, P. (1995). *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in Antiquity*. Berkeley: University of California Press .